

System of mythological themas in the art of 9-12 centuries

Ibrokhim Abdurakhmonov

IX-XII АРСЛАР САНЪАТИДА МИФОЛОГИК МАВЗУЛАР ТИЗИМИ

Аннотация. Мазкур мақола IX–XIII асрлар Моавороуннахр санъатида диний-мифологик мавзуларни тадқиқ этишига бағишланган. Ишда мавзуга оид барча материаллар илк бор жамланиб, ягона тизим асосида тадқиқ этилмоқда. Мақола келгусида бу борадаги қилинадиган ишлар учун замин вазифасини ўташи мумкин.

Таянч иборалар: дин, культ, миф, эпос, мусулмон санъати, трансформация, космогония, астрал, антропоморф, зооморф, ҳаёт дарахти, гоподишох, белгили рамзлар, сфинкслар

Аннотация. Настоящая статья посвящена изучению религиозно-мифологических мотивов в искусстве Мавороуннахра IX–XIII вв. В работе в первый раз собраны все материалы изучения систематизированном порядке. Данная работа углубляет наше представление об исследуемом явлении и вскрывает новые его черты.

Ключевые слова: религия, культ, миф, эпос, мусульманская искусства, трансформация, космогония, астрал, антропоморф, зооморф, деревожизни, гоподишох, знаковые символы, сфинксы

SYSTEM OF MYTHOLOGICAL THEMAS IN THE ART OF 9-12 CENTURIES

Annotation. The given article is dedicated to the study of religions mythological motifs in the art of Movaraunnaahr of IX–XIII centuries. For the first time the present work gathers all materials concerning to the subject and they have been studied in systematized order. The article deepens our imagination about the researched topic and reveals its new features.

Key words: Religion, cult, myth, epos, Islamic art, transformation, cosmogony, astral, anthropomorphous, zoomorfu, tree life, gopodshoh, sign symbols, sphinx. solarization.

Ўзбекистон жаҳон санъати тамаддунига улкан ҳисса қўшган қадимий ҳудудлардан биридир. Буюк ипак йўлининг марказида жойлашган Моавороуннахрда IX–XIII асрлар давомида энг нодир бадий маданият дурдоналари яратилган [7.Б.280]. Бу давр санъатидаги диний-мифологик мавзулар илдизлари бевосита қадимги ва илк ўрта асрлар қарига бориб тақалади. Айни пайтда улар илк ўрта асрлардаги афсоналарга оид тасаввурлар билан бирга янги ислом эстетикаси талаблари асосида янгича мазмун касб этганлиги кузатилади [8.Б.19–57]. Ана шундай улкан мерос таъсирида ўрта асрларда маҳаллий эпос бирмунча ривожланди, лирик-романтик поэзиядаги мифларга оид образлар тараккий этди, киноянинг мажозий поэтик тили вужудга келди. Бир қатор сеҳр-жоду ва афсунга асосланган фантастик образлар бу даврда қайта мазмунлаштирилди. Маҳаллий халқ санъатида кенг оммалашмаган, магик қарашларга ҳеч қачон алоқадор бўлмаган айрим культлар ва эртақона мазмундаги янги мавзулар тизими вужудга келиб тараккий этди.

Мазкур тарихий жараёнда яратилган тасвирларнинг аксарияти мазмунан яхлит занжир каби бир-бирига узвий боғланган. Санъат намуналаридаги образларнинг қайта мазмунлаштирилиши ўз даври учун зарур бадий ходиса эди. Аммо уларнинг илк илдизлари ва таркибий қатламларини чуқур ўрганмасдан туриб асл моҳиятини англаш анча мушкул [1.Б.6–7].

Мазкур давр санъатининг бадий-эстетик хусусиятлари турли ашёлар ва маиший буюмларнинг ички ва сиртки тасвирларида мужассамлашган. Аммо уларни тадқиқ этиш бирмунча мураккаб. Негаки, бу давр санъатининг барча турларида “Ўрта асрлар мусулмонлик санъати” номли янги бадий тасвир услуги шаклланиб, аста-секин ривожлана бошлаган эди. Ҳукмдорлар томонидан қурилган ҳашаматли саройлар, янги қасрлар, меҳмонхона ва ҳаммомларнинг ички ва ташқи деворлари бўртма тасвирларида дунёвий реал тасвирлар билан бирга мифологик лавҳалар ҳам ишланган. Шаҳарларда маҳаллий усталар томонидан

яратилган нодир буюмлар нафакат халқаро савдо воситаси, балки маданий алоқаларнинг ривожига ҳам катта туртки бўлди. Шундай бир шароитдаги янги бадий услуб аъёнлари вужудга кела бошлади. Бу жараён айниқса, маиший буюмлари ташқи безағида ўз аксини топди. Амалий санъатда ҳудудий чегаралар йўқола бошлади. Тор доирадаги ижодий аъёнлар бузилиши рўй бераётган бир шароитда халифат таркибига қирувчи элатларнинг янги қоришиқ санъати вужудга келди. Бирок, ушбу тарихий бадий жараёнда барча маданиятларнинг ўзига хос илдизлари бутунлай йўқолиб кетмади. Аксинча маҳаллий бадий тасвир услублари бир-бирларидан таъсирланиб, янгича қўринишларда трансформация жараёнлари рўй берди.

Профессор А.Ҳақимов белгили-рамзлар кўпроқ санъатнинг қадимиятга оид самовий тасаввурлари ва деҳқончилик культларини ўзида акс эттирганлигини қайд этади [1.Б.8–28]. Космогоник мифларда дунёнинг яратилиши, борлиқнинг келиб чиқиши, ерда ҳаётнинг бошланиши, макон ва вақт, қун ва тун, нур ва зулмат, биринчи илоҳий жуфтлик (осмон ва ер)нинг ибтидоси, коинот маъбудалари, илоҳлар ва илоҳийлаштирилган ҳукмдорлар – яратувчи Худо ва қуёшга эътиқод ҳақидаги қарашлар ўз аксини топган. Космогоник мифларни ўз навбатида астрал (юлдузлар ҳолати, сеҳрлар, фолбинлар, мунажжимлар, авлиёлар, башоратчилар ҳақидаги мифлар), зооморф (ўсимлик ва ҳайвонларнинг яратилиши тўғрисидаги афсоналар), антропоморф (ер юзида инсониятнинг пайдо бўлиши ва тарихий таракқиёти ҳақидаги қарашлар), сфинкслар (боши одамники, елкаси турли ҳайвонники, танасининг пастки қисмлари яна бир бошқа жонзодники бўлган ва ҳимоячи вазифасини бажарувчи афсонавий образлар) рамзий тасвирларига ажратиб тадқиқ этиш мумкин.

IX–XIII асрлар санъатида маиший жиҳозлар ва буюмлар ниҳоятда чиройли қўринишда зийнатланган. Уларда бурама чизиқ бўйлаб қолипчанган тасвирлар, ягона марказга бирлашувчи айланалар, сузувчи белгилар, айлана бўйлаб ишланган хочлар, учлари

тўғри бурчак остида қайрилган крест шаклидаги белгили нақш тасвир услуби, турли хилдаги гул шаклидаги безакларни кўриш мумкин. Кўпгина безак элементларини шаҳар хунармандчилигидаги маиший буюмлар ташки безагидаги ўйма ва бўртма тасвирлар ва бадиий шишасозлик намуналарида кузатилади.

Бу даврда маҳаллий усталар аксарият маиший буюмлар ташки ва ички сиртларини турли мифологик лавҳалар билан безаганлар. Безак санъатида афсонавий жониворлар, илохий қушлар ва антроморф тасвирлар кўп ишлатилган. Бу ҳолат айниқса, кулолчилик санъатида ўзининг ёрқин ифодасини топган.

Зооморф тасвирлар энг аввало қушлар образларида кузатилади. Маиший буюмлар бадиий безагида кабутар, чумчуқ, тўтиқуш, тустовуқ, хўроз, ғоз, бургут тасвирлари кўп учраши ҳам шундан. Бу ҳолатни иккита гуруҳга ажратиш мумкин[1.Б.9-11]:

Биринчидан, хунармандлар ўзлари ясаётган буюмнинг тўлиқ ташки кўринишини ёки унинг айрим қисмларини афсонавий жониворларга ўхшатиб ишлаганлар. Бунга мисол тариқасида Сурхондарёнинг Работ-Малик манзилдан топилган чироқдоннинг сузувчи қуш шаклидаги дастаси, Будрач шахристонидан топилган чироқдоннинг қуш ва хўроз шаклидаги дасталари, жиловланган аждаҳо боши, шер шаклидаги қозон дастаси, йўлбарс шаклидаги исириқдон, Фаётепадан топилган шер боши шаклидаги жўмакли ховузча, самарқанддан топилган от ҳайкалчаси, Ерқўрғондаги тилла типратикан ҳайкалчаси, Хоразмдан топилган Хтоник илоҳа боши, турлича шакллардаги туморлар ва бошқалар бунинг ёрқин далилидир.

Иккинчидан, маҳаллий усталар барча маиший буюмларнинг ички ва ташки сиртларига, тангаларнинг икки томонига, матолар ва деворий тасвирларга диний-мифологик мавзуларда юзасига текис ҳолатда, ўйма ёки бўртма лавҳалар ишлаганлар. Бундай манзалаларни X–XI асрларга оид Чағаниён сирланган кулолчилигида ҳам кузатиш мумкин. Қадимшунос Ж.Илёсов ва З.Илёсова[2.Б.4-7]лар аксар идишларнинг ички қисмига тўлалигича ер рамзи (жигарранг-қизил), ярим доирадан ўсиб чиқаётган сершоҳ “Ҳаёт дарахти” тасвирдан иборат тик композиция ишланиши қадимий мифик тасаввурларнинг ўрта асрларда ҳам яхши сақланиб қолганлигидан далолат беришини қайд этишган. Буни Дунётепадан топилган идишнинг ички юзасида қоплон танасидагидай доғлари бўлган афсонавий кийик тасвирланиши, узун думига баргсимон шаклдаги безак берилганлиги, жонивор тасвири тугунли ва ярим доирали айлана ичига олинганлиги, доирада ҳам қора доғлар тушириб чиқилганлиги билан исботлайдилар.

Тадқиқотчилар Чағаниёндан доира шаклидаги тағлиги бўлган йирик конусга ўхшаш коса бўлагини топишган. Коса тубига кичик тумшукли, кўзлари катта, думи ва патлари узун, оқ рангдаги думи балиқникига ўхшаш қуш тасвири ишланган. Олимлар идишдаги образнинг тасвир усулига эътибор қаратишган. Дастлаб оқ ангобли фонга оч яшил рангли чизиқлар билан қуш шакли – кўзи, бўйнидаги чизиқчалари туширилган, сўнгра фон оч яшил рангга бўялган. Аммо учта йирик доирали доғ ва қушнинг оёғига ўхшаш қисмлари бўялмаган. Қушнинг кўзи қизил нукта билан кўрсатилган. Оқ доирали

доғлар ичига ҳам шундай нуқталар қўйиб чиқилган. Марказий тасвир қора доирага олинган. Улардан коса четига қора тик чизиқлар тортилган. Уларнинг орасига эса оч яшил ва қизил рангга тўғри тўртбурчак шакллар чизилган[4.Б.4-7]. Ҳ.Кароматовнинг тахминича, қушлар тасвирланган лаган идишлар аجدодларимиз марҳумлар шаънига ўтказилган хотирлаш зиёфатларида эътиқод ашёлари сифатида фойдаланишган бўлиши мумкин. Лаганларга ва косаларга турли қушлар тасвири туширилганлиги марҳум руҳларининг рамзлари[6.Б.33] сифатида қаралади.

Бундай намуналар ватанимиз ҳудудларида кўплаб ишланган. Б.Матбобоев ва А.Грициналар Қувандан топилган XI–XII асрларга мансуб бронзадан ясалган ўсмадонларнинг ҳам афсонавий қуш шаклида эканлигига эътиборни қаратади[3.8-9]. Ҳозирда бус-бутун сақланган ўсмадон махсус қолипда қуйилганлиги, кейин унинг устки қисми яхшилаб ишланиб, туртиб чиққан ён томонларини чуқурлаштириш учун инкрустация (тош ёки сунъий кадамалар)дан фойдаланилганлигини эътироф этишган. Учаётган қуш шаклидаги мукаммал безакли идиш устанинг ноёб маҳоратидан дарак беради. Унинг дастаги, патлари етти камар билан ҳошияланган хурпайган дум кўринишида. Уста тескари услуб қўллаган: новини дум кўринишида, дастасини эса бош кўринишида шакллантирган[9.Б.16-65]. Тасвир шунчалар мураккабки, идишда уста қайси қушни тасвирлаганлигини аниқлаш қийин. Бизнингча, Шарқ халқларида қадимдан баҳор даракчиси ва донишмандлик рамзи бўлган лайлак тасвирланган бўлиши эҳтимолга яқинроқ.

XI–XIII асрлар Ўзбекистон амалий безак санъатида диний-кулът ва мифо-эпик мавзулар бевосита янги ислом эстетикаси шаклланиш жараёни билан боғлиқ ҳолда ривожланди. Бу даврга келиб антропоморф ва зооморф тасвирлар янги ислом маънавий оламини ўзида уйғунлаштира бошлаган. Ҳ. Кароматов Россия тарих музейида сақланувчи Самарқанднинг XII–XIII асрларга мансуб сопол медальонида йиртқич ҳайвон – буқани тилкалаётганлиги, бука тағидаги нуқралар доираси ичида қуёшнинг рамзи – диск тасвирланганлиги, Хоразмнинг XI–XII асрларга мансуб сопол буюмларида йиртқич қуш қуёшни тилкалаши ва Термизшоҳлар саройида XII асрга мансуб медальонда бургутнинг қуёнга ҳамла этиши тасвирларида ўзаро бир-бирларига ҳамоҳанглик кузатилишини эътироф этган. Ҳайвонларнинг бир-бирларини қувлаши ёки овчилар қувиши саҳнаси космогоник маънога эга бўлиб, табиатда барча нарсалар ва фасллар бир-бирини алмаштириши ва ўрнига янгиси келиши маъносини англатади. Сўғд шахристонларидан бирининг деворида бир-бирининг кетидан қуваётган кийик, фил, тўнғиз, ит, қуён ва йўлбарс тасвирланган. Фирдавсий “Шоҳнома”сида кун ва тун бир-бирини қувиши ва ҳеч қачон бир-бирига ета олмаслиги ҳайвонларнинг овдаги ўз ўлжасини қувиши ва қочиши билан таққосланган. Ов қувиши муҳрланган тасвирлар профессор А.Ҳакимов томонидан ҳар томонлама батафсил тадқиқ этилган[4.Б.126].

XI–XII асрлар санъатида астрал тушунчалар ҳам яхши ифодаланган. Бу ҳолат Термиз, Самарқанд ва Наманганда ишланган бронза идишлари ҳамда сиёҳдонларининг

ташки беагида кузатилади. Астрал рамзлар ва тасаввурлар бевосита аждодаларимизнинг қадимий эътиқодларига бориб тақалади. Тарихий тараққаёт жараёнларида трансформацияга учраб, ўзининг дастлабки шаклини ўзгартириб, турли ҳудудларда турлича шаклларда намоён бўлган. Л.Ремпель бундай тасвирларнинг барчасини маҳаллий аҳоли эътиқодлари билан боғлаб, астрал-тақвимий маросимлар ва уларнинг рамзлари оламдаги етти сайёрани уйғунлаштириши ҳақидаги қарашларни илгари суради [5.Б.126]. Баҳром (Марс), Кейван (Сатурн), Ормузд (Юпитер), Михр (Қуёш), Анахита (Венера), Тир (Меркурий) ва “Айланувчи ой”. Мазкур етти сайёра (Қуёш, ой ва бешта сайёра) эътиқоди энг қадимгилардан бўлиб, нафақат собийлар – юлдузларга топинувчилар, балки кўплаб халқларда табиат кучларини эъзозлашнинг етакчи ифодаси бўлган [6.Б.129].

Ўрганилаётган давр санъатида балиқ образига алоҳида эътибор қаратилган. VIII–IX асрларга оид сопол идишларда ҳам балиқ тасвири яхши сақланган. XI–XIII асрларда аста-секин нақш элементларига айлана бошлаган. Маҳаллий ҳунармандлар қадимдан ўзлари ясаган тилла ва кумуш буюмларга балиқ танаси, кўзи ёки бошқа қисмларини чизиш, нақш беришни яхши ўзлаштирганлар. Қулолчиликда балиқ думини эслатувчи “Балиқ думи”, балиқнинг тумшуги кўринишидаги “Балиқ тумшук” каби нақшлар сопол идишларга жудаям кўп ишланган. Бундай нақшли безаклар азалдан маиший буюмларга кўрк бағишлаган.

Балиқ образи азалдан покизалик, қут барака рамзи сифатида талқин этилиб келинган. Шу боис унинг тимсоли тумор сифатида меъморий ёдгорликларнинг бадийи безгидан ҳам ўрин олган.

Сувда сузувчи қуш тасвири ислом даврида XII асргача сақланиб қолган. Чирокдонлар дастасининг сузувчи қуш шаклида ишланишида рамзий маъно бор. Негаки, аждодаларимиз марҳум дафн этишдан олдин ва кейин маълум муддат тепасига чирок ёқишган. Уларнинг тасаввурига кўра марҳум вафотидан сўнг унинг руҳи яна қайтиб келади, деб ўйлашган. Шунинг учун махсус чирокдонларга эҳтиёж сезилган. Сурхондарёнинг Бударч шаҳристонида X–XI асрларга мансуб чирокдоннинг қуш ва хўроз шаклидаги дасталари ҳам шундан далолат беради [6.Б.33].

Гоподшоҳ тасвири. Ўрганилаётган давр санъатида афсонавий шоҳ-чўпон-гоподшоҳ тасвирлари ҳам кўплаб

ҳудудлардан топишган. Хусусан, Самарқанд вилоятидаги Талли-Барзу манзилгоҳидан топишган сопол лавҳнинг ташки қисми ҳаёт дарахти, буқалар ва юлдузлар тасвирлари билан зийнатланган. Лавҳада уч жуфт бука орқа оёқларига кўтарилган, яъни гералдик (башоратгўй жарчи) ҳолатда ифодаланган. Ҳар бир жуфтлик орасида ҳаёт дарахтининг расми, унинг фонида эса юлдузлар ва халқалар чизилган. Буқалар тепасида ҳилол ой ва орқа томонидаги оташгоҳ тасвири уларнинг бевосита зардуштийлик эътиқоди билан боғлиқлигини англатади. Сўғд обидаларидан бирида топишган катта хум бўлагида ифодаланган аланга олган оташгоҳ тепасида турган бука тасвири ҳам унинг диний маросимдаги ўрнини кўрсатади. Талли-Барзу масканидан топишган катта идиш синиғидаги хўкиз танали ва соқолли бошли инсон тасвирини ҳам олимлар халқ орасида кенг тарқалган маҳаллий шоҳчўпон–Гоподшоҳ эканлигини тахмин қилади [6.Б.106].

Сфинкслар. Ҳимоячи, қўриқчи, ёвуз кучлардан сақловчи вазифасини ўтаган турли кўринишдаги сфинкслар тасвирлари унчалик кўп эмас [1.Б.16-17]. Уларнинг ватанимиз санъатига қандай кириб келганлиги ҳозирча номаълум. Бу борада айрим тахминларгина бор, холос. Аммо сопол ҳайкалчалардаги сфинкслар шаҳар ҳомийси бўлганлиги ривоят қилинади. Самарқанд музейида сақланаётган бронза патнисидagi сфинкс тасвири бунинг ёрқин мисолидир [10.Б.72]. Бундай тасвирлар Термиздан топишган бронзалар ойнанинг тескари томонида ҳам ишланган. Айрим тадқиқотчилар сфинкслар тасвири миниатюра санъатига кўчганини эътироф этишади. Бунга мисол тариқасида “Ал-Бурок” туркумидаги миниатюраларни тилга олинади [1.Б.16-19]. Шу боис улар илоҳийлаштирилиб, қуёш рамзи сифатида қаралади.

Хуллас, IX–XIII асрлар санъатида диний-мифологик мавзулар доираси ниҳоятда кенг. Бир томондан қадимги ва илк ўрта асрлар анъаналарини сақлашга бўлган интилишлар кузатилса, иккинчи томондан ислом эстетикаси асосида мазмунан мукаммаллашиб, янгича кўринишга эга бўлиб бориши кўзга ташланади. Бу мавзу ўз моҳиятига кўра ниҳоятда қизиқарли маълумотларни тақдим этади. Шундай экан, мазкур давр санъатини ўрганиш, муносиб баҳо бериш ва улардан бугунги кун учун етарли хулосалар чиқариш ўзбек санъатшунослик фанининг энг долзарб вазифалари қаторига қиради.

Адабиётлар рўйхати

1. Ҳакимов А. Торевтика как феномен художественной культуры.-(Художественная культура Центральной Азии и Азербайджана IX-XV веков). Том II. – Самарқанд-Ташкент; 2012.
2. Илёсов Ж, Илёсова З. X–XI асрлар Чағаниён сирланган қулолчилиги. //Санъат. – 2011. №3.
3. Матбобоев Б, Грицина А. Кувадан топишган қанотли ўсмадонлар. //Санъат. – 2001 йил. №3.
4. Ҳакимов А. Изобразительно-орнаментальные образы и мотивы прикладного искусства. Сборник научных статей. Художественная культура Средней Азии IX-XIII вв. – Ташкент; 1983.
5. Ремпель Л. Цепь времен.-Ташкент;1997.
6. Кароматов Ҳ. Ўзбекистонда мозий эътиқодлари тарихи. – Тошкент: 2008.
7. Ртвеладзе Е.В. Великий шелковый путь. –Тошкент: ЎЗМУ, 1999.
8. Пугаченкова Г, Ремпель Л. Вадающиеся памятники изобразительного искусства Узбекистана. –Ташкент:1960.
9. Брыкина Г. Зооморфные изображения в средневековой керамике Ферганы (КСИА, вып. 132 Москва, 1976.
10. Буряков Ю. Коллекция бронзовых художественных изделий XIV-нач. XV века из Самарканда // Общественные науки в Узбекистане. – 1969. № 8-9.